

Renata Stachańczyk

Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji konserwatorskiej na potrzeby rewaloryzacji zabytkowych parków i ogrodów

Kurier Konserwatorski nr 7, 43-50

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji konserwatorskiej na potrzeby rewaloryzacji zabytkowych parków i ogrodów

Renata Stachańczyk*

Problematyka konserwacji ogrodów zabytkowych, ze względu na specyfikę zabytków tego rodzaju, łączy zagadnienia historyczne, estetyczne i techniczne z przyrodniczymi. Dwa zasadnicze działania w tym zakresie – ich ochrona i konserwacja – wymagają określonej pragmatyki postępowania, gwarantującej podjęcie właściwych decyzji konserwatorskich¹.

WYPACOWYWANIE METOD DZIAŁANIA

Metody postępowania, zarówno w zakresie sporządzenia dokumentacji, jak i realizacji, wypracowywano w środowiskach polskich badaczy i konserwatorów ogrodów już od początku wieku XX². Spośród najwcześniejszych wymienia się przede wszystkim prace A. Szyszko-Bohusza w Podhorcach. Po II wojnie światowej prace w tym kierunku zapoczątkował G. Ciołek, dzięki któremu powstały liczne opracowania inwentaryzacyjne, katalogowe, studialne i projektowe dla wielu ogrodów zabytkowych. Stanowią one po dziś dzień podstawowy materiał źródłowy dla badań nad tymi zabytkami w Polsce³. Prace te kontynuowane były następnie przez jego naukowych spadkobier-

ców: w ośrodku krakowskim w gronie naukowców skupionych wokół prof. J. Bogdanowskiego i w środowisku warszawskim, najpierw przez W. Plapisa, a później prof. L. Majdeckiego.

Zasługą tych środowisk jest zarówno teoretyczne, jak i praktyczne ujęcie zasad postępowania⁴. Spośród prac tego okresu wyróżnić należy m.in. opracowanie studialno-projektowe dla Łazienek Królewskich, wykonane przez L. Majdeckiego w końcu lat 60. ub.w. Zawierało ono szereg studiów i analiz i uznane zostało w tym czasie za pierwszą pracę służącą zarówno bezpośrednio potrzebom rekonstrukcji, jak i włączeniu dodatkowych powierzchni parku dla współczesnych potrzeb⁵.

Od połowy lat 70. XX w. m.in. tą problematyką zajmował się Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, późniejszy Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Instytucja ta nie tylko popularyzowała zasady postępowania konserwatorskiego poprzez własną działalność projektową, ale i była ciałem opiniodawczym, oceniającym prawidłowość postępowania i dokumentacji projektowej

* Autorka jest pracownikiem Pracowni Kształtowania Polityki Konserwatorskiej KOBiDZ.

¹ J. Bogdanowski, *Polskie ogrody ozdobne*, Kraków 2000, s. 222-223; ponadto: *Współczesne problemy terminologii i praktyki w ochronie i konserwacji zabytków*, „Kurier Konserwatorski” 1994, nr 5.

² L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1981, s. 814.

³ J. Bogdanowski, jw., s.222, L. Majdecki, jw.

⁴ M.in. K. Chrabelski, G. Ciołek, *Uwagi o potrzebie i metodzie odbudowy ogrodów*, „Ochrona Zabytków” 1949, R. 2, s. 15-

-19; J. Bogdanowski, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Kraków 1976; L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa 1993; A. Mitkowska z zespołem, *Model postępowania konserwatorskiego dla zdewastowanych założeń ogrodowych przejmowanych przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa*, „Studia i Materiały. Ogrody”, 1994, 2 (8).

⁵ L. Majdecki, *Łazienki. Przemiany układu przestrzennego założenia ogrodowego*, „Rejestr Ogrodów Polskich”, Warszawa 1969, z. 7.

innych wykonawców⁶. Potrzeba taka wynikała z faktu, iż podstawowym mankamentem wielu projektów rewaloryzacji tamtego czasu był brak studiów i analiz układu przestrzenno-kompozycyjnego⁷.

Podnoszeniu standardów dokumentacyjnych i realizacyjnych w praktyce służyło również opracowanie zasad i wytycznych do prac projektowych i realizacyjnych w ogrodach zabytkowych, zainicjowane przez środowiska konserwatorskie. Wytyczne podpisane w 1987 r. przez Generalnego Konserwatora Zabytków stanowiły materiał pomocniczy dla organów konserwatorskich. Opracowane przede wszystkim z myślą o obiektach o przeciętnych wartościach, o czytelnym w różnym stopniu układzie przestrzenno-kompozycyjnym, dopuszczały wykonywanie dokumentacji uproszczonej, tzw. jednostadiowej. Pomimo uproszczenia dokumentacja ta zawierała jednak treści świadczące o próbach analizy układu⁸.

Temu samemu celowi służyło opracowanie prof. A. Mitkowskiej z zespołem PK Kraków, które opublikowane zostało na początku lat 90. XX w. nakładem Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Przedstawiało ono zasady opracowania dokumentacji rewaloryzacji ogrodów zabytkowych dla zdegradowanych ogrodów dworskich, przejmowanych wówczas przez Skarb Państwa z zarządu likwidowanych państwowych gospodarstw rolnych. Zawarty w nim model postępowania konserwatorskiego przedstawiał zestawienie niezbędnych działań konserwatorskich dla wszystkich obiektów tej grupy. Wobec planowanej sprzedaży tych obiektów w całości lub części, miały to być wskazania dające szansę zatrzymania procesu dewastacji, uratowania ich przed całkowitym zatarciem w krajobrazie i przedstawienia realnych perspektyw użytkowania, które umożliwiłoby przywrócenie utraconych wartości historycznej kompozycji⁹.

Opracowanie to, uznane w ówczesnych realiach polityczno-gospodarczych za bezprecedensowe, pokazuje schemat działania, który rozpoczyna się od momentu przejścia obiektu przez nowego właściciela (Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa), a kończy na opracowaniu projektów, które warunkują

późniejszą rewaloryzację. Krokami pośrednimi są: czynności administracyjne (objęcie ochroną prawną, uporządkowanie spraw własnościowych i podjęcie decyzji funkcjonalnych) i proces badawczy (studium historyczno-konserwatorskie, w tym przypadku bardzo ograniczone, wartościowanie, sformułowanie wytycznych konserwatorskich)¹⁰. Jest to więc wykładnia, która może mieć zastosowanie w przypadku każdego ogrodu zabytkowego.

Spośród teoretycznych omówień problemu nie można pominąć opracowania prof. L. Majdeckiego, pokazującego schemat realizacji zadań konserwatorskich przy rewaloryzacji ogrodu zabytkowego, oraz późniejszego, prof. J. Bogdanowskiego¹¹.

Wszystkie schematy postępowania, wynikające z doświadczeń polskich konserwatorów ogrodów, wskazują więc na potrzebę działania zgodnie z określonymi zasadami, a także wykonywania poszczególnych kroków z niezmienną logiką, tj. od określenia zasobu, czyli jego poznania, poprzez waloryzację, wytyczne do projektu i do realizacji¹².

UWAGI OGÓLNE DOTYCZĄCE POSTĘPOWANIA PRZY REWALORYZACJI OGRODÓW ZABYTKOWYCH

Podstawy teoretyczne prawidłowego postępowania konserwatorskiego przy rewaloryzacji zabytkowych ogrodów wynikają z teorii ochrony zabytków, czyli doktryny konserwatorskiej, na którą składają się zalecenia wynikające z szeregu aktów prawnych i dokumentów.

W odniesieniu do omawianej grupy zabytków najistotniejsze wydają się: Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz Międzynarodowa Karta Ogrodów Historycznych, tzw. Karta Florencka, opracowana w 1981 r. Karta ta stanowi uzupełnienie Karty Weneckiej i zawiera wskazania uwzględniające specyfikę ochrony ogrodów zabytkowych.

Ustawa, karta oraz omówione wcześniej opracowania i doświadczenia wydają się wystarczającymi

⁶ Zadanie to ośrodek realizował w imieniu Ministra Kultury.

⁷ Stanowiło to podstawowy zarzut Głównej Komisji Konserwatorskiej, powołanej do ich oceny w Ministerstwie Kultury i Sztuki, wg: A. Michałowski, *Parki i ogrody zabytkowe w Polsce, stan 1991 rok*, [w:] *Parki i ogrody zabytkowe w Polsce*, „Studia i Materiały. Ogrody”, 1992, 1, s. 9. Działalność wymienionych instytucji obecnie kontynuuje w części Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.

⁸ Zawierała ona: 1. dokumentację stanu istniejącego wraz z rysem historycznym i opisem stanu zachowania, ilustrowaną planszą zbiorczą w skali 1:500 (z naniesieniem granic parku i granic strefy konserwatorskiej, obrysu roślinności,

układu powiązań widokowych, obiektów trwałych, układu dróg, inwentaryzacji ogólnej zieleni); 2. projekt techniczno-wykonawczy uporządkowania i zabezpieczenia, wg: *Zasady i wytyczne dla prowadzenia prac w zabytkowych założeniach ogrodowych*, „Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, Informacje Bieżące”, 01.09.1987, maszynopis w zbiorach autorki.

⁹ A. Mitkowska z zespołem, jw.

¹⁰ Jw., s. 7.

¹¹ L. Majdecki, jw., s. 358-360; J. Bogdanowski, jw., s. 220-232.

¹² J. Bogdanowski, jw., s. 223-230.

podstawami do wymagania określonego toku postępowania i wyznaczenia standardów dokumentacji rewaloryzacji. Sama ustawa jako akt prawny nie uwzględnia tych wymagań, a także specyfiki zabytków ogrodowych¹³.

Niemniej w art. 25 cytowanej ustawy¹⁴, w odniesieniu do wszystkich zabytków nieruchomych, a więc również ogrodów, jest mowa o konieczności przygotowania dokumentacji w sytuacji, jeśli właściciel lub posiadacz planuje użytkowanie obiektu zabytkowego, czyli zagospodarowania na własne potrzeby lub zgodnie z założonym celem użytkowym. Wydaje się więc, że oznacza to podstawę do wymagania przez wojewódzkiego konserwatora zabytków określonych składników dokumentacji. W przypadku parków i ogrodów byłyby to przede wszystkim:

- a) dokumentacja określająca stan zachowania obiektu – tj. inwentaryzacja terenu i drzewostanu, elementów architektonicznych,
- b) dokumentacja określająca historyczną funkcję i wartość obiektu – tj. zawierająca badania historyczne, analizy i studia.

Taki zakres dokumentacji pozwala na sformułowanie odpowiedzi na pytanie o wartość obiektu jako całości, wartość poszczególnych składników, a w konsekwencji umożliwiła podjęcie decyzji o zakresie możliwej adaptacji. Podobnie jak w przypadku innych zabytków nieruchomych, daje to również podstawę do wymagania określonego zakresu prac, sposobu ich realizacji albo materiałów, które mają być zastosowane.

Warto zauważyć, że o konieczności opracowania dokumentacji i warunkach prowadzenia prac właściciel zostaje pouczony w wytycznych, które wydaje mu urząd konserwatorski¹⁵. Niezwykle ważne jest, aby wraz z nimi inwestor otrzymał informację o priorytetach działań w danym obiekcie, którymi w tym wypadku powinno być zachowanie substancji zabytkowej i zachowanie autentyczności kompozycji. To z kolei możliwe jest tylko poprzez zdefiniowanie cech kompozycji i jej wartości w danym obiekcie.

W tym kontekście najczęstsze problemy dotyczą zdefiniowania istoty samej kompozycji. Należy więc

wyjaśnić, że zgodnie z Kartą Florencką „kompozycja architektoniczna ogrodu historycznego obejmuje: rozplanowanie wraz rzeźbą terenu, zespoły roślinne, ich rodzaje, rozmiary, grę kolorów, ich zgrupowanie i zróżnicowanie wysokości w każdej z grup, elementy konstrukcyjne i dekoracyjne, wody ruchome i stojące, w których odbija się niebo”¹⁶.

Sformułowanie zaleceń jest często utrudnione ze względu na brak wystarczającego rozpoznania obiektu. Optymalnym rozwiązaniem byłoby rozbięcie ich na etapy, co pozwoliłoby na uniknięcie sprzeczności z pojawiającymi się przecież z czasem ustaleniami. Wówczas ostateczne decyzje mogłyby być podjęte po wykonaniu niezbędnych badań i analiz.

Zalecenia, o których wyżej mowa, stanowią punkt wyjścia do wybrania właściwego kierunku działania w obiekcie i do opracowania dokumentacji niezbędnej do przeprowadzenia prac konserwatorskich w zabytkowym założeniu zieleni.

KOLEJNOŚĆ POSTĘPOWANIA

Zasady postępowania wykładane są studentom szkół wyższych, a także stosowane w praktyce projektowej i rozpowszechniane przez publikacje krajowe i zagraniczne, m.in. także przez działalność statutową Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. Należy je zatem zaliczyć do standardów postępowania i wymagać powszechnego stosowania w praktyce.

W postępowaniu mającym na celu przygotowanie procesu rewaloryzacji, niezależnie od drobnych różnic pomiędzy poszczególnymi źródłami, zawsze występują w logicznym układzie charakterystyczne etapy.

I. DZIAŁANIA WSTĘPNE, rozpoczynające postępowanie, obejmują:

- pozyskanie danych administracyjnych, dotyczących sytuacji formalno-prawnej własności i ochrony;
- rozpoznanie tematu, w tym poprzez wizję terenową, zebranie materiałów wyjściowych i wstępne określenie granic kompozycji, czego rezultatem

¹³ Na temat standardów postępowania w odniesieniu do zabytków architektury: J. Tajchman, *W sprawie konieczności ustanowienia standardów wykonywania projektów dotyczących prac planowanych w zabytkach architektury*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 1, s. 79-106.

¹⁴ Art. 25 pkt 1 uozoz – zagospodarowanie na cele użytkowe zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru wymaga posiadania przez jego właściciela lub posiadacza:

1. dokumentacji konserwatorskiej, określającej stan zachowania zabytku nieruchomego i możliwości jego adaptacji, z uwzględnieniem historycznej funkcji i wartości tego zabytku;
2. uzgodnionej z wojewódzkim konserwatorem za-

bytków programu prac konserwatorskich przy zabytku nieruchomym, określającego zakres i sposób ich prowadzenia oraz wskazującego niezbędne do zastosowania materiały i technologie.

¹⁵ Art. 27 uozoz – na wniosek właściciela lub posiadacza zabytku konserwator wojewódzki przedstawia, w formie pisemnej, zalecenia konserwatorskie, określające sposób korzystania z zabytku, jego zabezpieczenia i wykonania prac konserwatorskich, a także zakres dopuszczalnych zmian, które mogą być wprowadzone w tym zabytku.

¹⁶ Karta Florencka, art. 4.

jest określenie problemu rewaloryzacji i przyjęcie właściwego toku postępowania;

- inwentaryzację zasobu, polegającą na inwentaryzacji kompozycji ogrodowej w jej zachowanym stanie.

Pierwszym etapem tych prac, w których z głównym ich wykonawcą – geodetą – współpracuje prowadzący temat architekt krajobrazu, jest plan sytuacyjno-wysokościowy, przedstawiający: rzeźbę terenu włącznie z drobnymi elementami charakterystycznymi dla kompozycji (np. muldami, małymi kulminacjami, pagórkami klombowymi), usytuowanie elementów zagospodarowania, takich jak drogi i ich ślady, ciek, ogrodu, postumenty etc., a także usytuowanie drzewostanu. W drugim etapie zwykle architekt krajobrazu wykonuje inwentaryzację dendrologiczną (pełną lub ogólną, całości lub części, w zależności od potrzeb). Jej wyniki przedstawia się graficznie i zestawia w tabelach. Tabele te zawierają podstawowe dane, charakteryzujące roślinne składniki kompozycji: gatunek, parametry wielkości (pierśnicę i wysokość), stan zdrowotny. Równolegle opisuje się zaobserwowane (naniesione uprzednio na plan) pozostałe relikty kompozycji. Powstający w rezultacie plan zawiera więc identyfikację elementów przestrzennych i rodzajowych kompozycji¹⁷.

Równie ważne jest sporządzenie na tym etapie dokładnej dokumentacji fotograficznej wszystkich relikwów kompozycji.

Istnieją przypadki, w których zakres prac dokumentacyjnych musi być rozszerzony, np. o inwentaryzację elementów architektonicznych i ich relikwów, jak mostki, ogrodu, bramy, postumenty, pergole itp. W niektórych przypadkach na tym etapie należy również zamówić odpowiednie ekspertyzy, np. wodno-sanitarną. Wyniki tych prac będą niezbędne w późniejszych etapach.

II. POSTĘPOWANIE STUDIALNE jest następnym krokiem. Obejmuje ono studia i analizy układu: studia historyczne, kompozycyjne, układu roślinnego. Poszczególne ich etapy lub wyniki często wymagają potwierdzenia w badaniach bezpośrednich – sondażach lub badaniach archeologicznych, bezpośrednich badaniach dendrologicznych albo choćby poprzez konfrontację z zachowaną substancją i sytuacją terenową¹⁸. W optymalnym przypadku w postępowaniu studialnym powinien uczestniczyć zespół z udziałem

architekta krajobrazu, historyka, historyka sztuki, często również architekta albo archeologa.

W większości przypadków nie jest oczywiście możliwe wykonanie szerokiego zakresu badań, zarówno ze względu na ich wysokie koszty, jak i logistykę z tym związaną. I na ogół nie jest to też konieczne. Jednak ze względu na niewystarczające zwykle materiały źródłowe, badania w minimalnym zakresie, rozumiane jako pogłębiona analiza sytuacji terenowej, nabierają jednak podstawowego znaczenia dla zrozumienia historycznej kompozycji i jej przemian. Równie dobre rezultaty można uzyskać prostymi metodami. Dobór odpowiednich metod badawczych uzależniony jest zarówno od charakteru obiektu i problemów wymagających badań, jak i możliwości projektanta i inwestora. Należy jednak podkreślić, że tylko przenikanie się wyników wszystkich badań i analiz daje w pełni zadowalające rezultaty. Podstawowym rezultatem powinno być w tym wypadku właściwe rozpoznanie układu przestrzenno-kompozycyjnego.

Wyniki badań i analiz powinny zostać opracowane tekstowo i graficznie, do czego służy również wymieniony wcześniej plan inwentaryzacyjny.

III. WALORYZACJA, czyli wartościowanie zasobu. Podstawę dla niej stanowią wyniki, omówione w punkcie II, etapu studialnego. Wartościowanie przeprowadza się zarówno na poziomie ogólnym dla określenia podstawowych wartości historycznych i przestrzennych obiektu, jak i dla poszczególnych wnętrz ogrodowych i w odniesieniu do jego jednostkowej substancji zabytkowej. Wartościowanie to dotyczy trzech aspektów kompozycji: treści, formy i funkcji obiektu i jest dokonywane z rozwarstwieniem na poszczególne fazy historyczno-kompozycyjne, które wynikają z przeprowadzonej wcześniej w ramach postępowania studialnego analizy historycznej.

Dla tego celu można stosować przyjętą w danym przypadku skalę punktową (subiektywną)¹⁹.

Etap ten służy do wskazania, która z kolejnych faz rozwoju niesie w sobie największy ładunek wartości²⁰.

IV. WYTYCZNE KONSERWATORSKIE. Formułowanie wytycznych to kolejny etap, polegający na podsumowaniu dociekań studialnych i ich wyników. Podstawowym zadaniem wytycznych jest jednak ustalenie

¹⁷ Plan wykonuje się zwykle w skali 1:500 lub 1:1000.

¹⁸ Szczegółowe omówienie metod badań i studiów m.in. w: L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja...*, s. 126-143; A. Mitkowska z zespołem, jw., s. 12-13.

¹⁹ J. Bogdanowski, *Problemy metodologiczne rewaloryzacji*

urbanistyczno-krajobrazowej miasta zabytkowego na przykładzie Kazimierza Krakowskiego, Warszawa 1985; J. Bogdanowski, *Królewski ogród na Łobzowie*, Kraków 1997, przypis 143, s. 49; J. Bogdanowski, jw., s. 48-49.

²⁰ Wg A. Mitkowska z zespołem, jw., s.16-17.

ogólnego kierunku postępowania i zakresu dopuszczalności przekształceń. Ilustracją tego są określone na tym etapie w pierwszej kolejności strefy ochrony konserwatorskiej, z których wynikają wytyczone dalej kierunki działań.

Działania te mogą polegać na: konserwacji, integracji, rekonstrukcji i ewentualnie rekompozycji²¹. Często się zdarza, że ze względu na zróżnicowany stan zachowania substancji zabytkowej kierunki te przenikają się.

Zgodnie z art. 9 Karty Florenckiej „działania podejmowane w stosunku do ogrodów historycznych polegać mogą na: utrzymaniu, konserwacji, restauracji (odnowie), oraz ewentualnie restytucji”. Karta wyraźnie podkreśla, że „Interwencja restauratora powinna uwzględniać ewolucję danego ogrodu. W zasadzie nie należy wyróżniać jednej epoki kosztem drugiej, chyba że stopień zniszczenia niektórych części ogrodu staje się wyjątkowo powodem restytucji, uzasadnionej istniejącymi pozostałościami lub dokumentacją. Mogą też być przedmiotem ewentualnej restytucji części ogrodu położone najbliżej budowli zabytkowej, dla uwidocznienia ich jednolitości”²².

Każda restauracja lub restytucja „może być przedsięwzięta dopiero po dokonaniu analizy polegającej na badaniach archeologicznych i na zebraniu wszystkich dokumentów dotyczących danego ogrodu lub ogrodów o analogicznym charakterze, w celu zapewnienia mającym nastąpić zmianom charakteru potwierdzenia naukowego”²³.

Widać z tego, z jaką rozważą należy podejmować decyzje i jak niezbędne jest posiadanie ku temu odpowiednich podstaw w postaci badań, studiów i analiz.

Podobną ostrożność należy zachować w przypadku koniecznych uzupełnień układu kompozycyjnego (fragmentów dróg, uzupełnień roślinnych, wyposażenia), jeśli brak jest ku temu bezpośrednich przekazów. Za niedopuszczalne należy uznać zarówno bezpodstawną dowolność w proponowanych rozwiązaniach projektowych, opartych na domniemaniach lub powoływanie się na powierzchniowe analogie. Wyniki przeprowadzonych dotychczas studiów i badań stanowią tu podstawowy materiał wyjściowy.

W ogrodzie zabytkowym niedopuszczalne są również kreacje całkowicie lub w znacznej części abstrahujące od historycznej kompozycji, których autorzy powołują się na brak dostatecznych źródeł lub reliktyw. Nie można w tym wypadku bowiem mówić o restytucji ogrodu, ponieważ: „Dzieło, które powstaje inspirowane formami tradycyjnymi na miejscu dawniej istniejącego ogrodu, lub na miejscu, w którym nigdy nie istniał żaden ogród, odpowiada pojęciu »wspomnienia« lub »dzieła« wykluczającego określenie ogrodu historycznego”²⁴. Wówczas należałoby więc dokonać najpierw wykreślenia obiektu z rejestru zabytków²⁵.

Zakres merytoryczny wytycznych może być bardzo obszerny i zróżnicowany pod względem szczegółowości.

Na poziomie ogólnym wytyczne poza określeniem głównego kierunku działania powinny również zawierać: wskazania dotyczące problemów własnościowych, użytkowania, nazewnictwa i przebiegu granic, ochrony prawnej. Wspomniane wyżej wyznaczenie stref ochrony konserwatorskiej może zostać rozbudowane do samodzielnego opracowania i stanowić materiał wyjściowy np. do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego²⁶.

Z kolei wytyczne szczegółowe stanowią wskazania do kształtowania poszczególnych elementów układu kompozycyjnego: szaty roślinnej, dróg, budowli, wyposażenia. Na tym etapie wykazuje się również potrzeby w zakresie dalszych badań i projektów branżowych. W szczególnych przypadkach załącza się graficzne ilustracje zalecanych form²⁷.

To, jak szczegółowe są wytyczne, zależy bezpośrednio od specyfiki danego obiektu.

V. PROJEKT REWALORYZACJI jest uwieńczeniem długiego i często żmudnego procesu. Projekt ten musi w sposób konsekwentny i logiczny uwzględniać wyniki ustaleń zawartych we wcześniejszych etapach działania²⁸.

Projekt rewitalizacji stanowi niezbędne stadium poprzedzające proces realizacyjny, ponieważ obejmuje kompleksowo całość zagadnień dotyczących przedsięwzięcia. Jego zadaniem jest przedstawienie podstawowych ustaleń w zakresie zadań konserwator-

²¹ J. Bogdanowski, op. cit., s. 55-57.

²² Karta Florencka, art.16.

²³ Ibidem, art.15.

²⁴ Ibidem, art.17.

²⁵ Ibidem, art. 17 przewiduje to w sytuacji, gdy ogród całkowicie zanikł lub znane są tylko niepewne elementy poprzednich etapów jego istnienia.

²⁶ I. Wildner-Nurek, *Wytyczne konserwatorskie dotyczące obszaru szczególnie cennego w Choroszczy, opracowane dla potrzeb*

planowania przestrzennego, Warszawa 2000, opracowanie powstałe w Ośrodku Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, maszynopis udostępniony przez autorkę.

²⁷ Na ten temat szczegółowo m.in. L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja...*, jw., s. 351-352.

²⁸ Projekt rewitalizacji odpowiada pojęciu „projekt konserwatorski” w odniesieniu do innych rodzajów zabytków, głównie architektury, por. B.J. Rouba, *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 1, s. 57-78.

skich, programu użytkowego, układu przestrzennego, metody i cyklu realizacji. Zachodzi tu więc potrzeba pogodzenia przesłanek projektowych wynikających z analizy formy i przewidywanej funkcji obiektu, następnie przesłanek wynikających z analizy kontekstu historycznego, wartości zabytkowych, stanu obiektu i diagnozy konserwatorskiej, które składają się na koncepcję konserwatorską oraz oczekiwań właściciela wobec planowanej funkcji²⁹. Dlatego też poza wynikami etapu studialnego oraz wynikającymi z niego wytycznymi, koniecznymi materiałami wyjściowymi są również: ustalenia miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego, ogólny program użytkowy i wytyczne przedstawione przez inwestora i użytkownika, wytyczne urzędu konserwatorskiego, studia i opracowania dotyczące np. zagrożeń zewnętrznych.

Opisane rozważania stanowią niejako wstępny etap projektu rewaloryzacji, a jego rezultatem jest sformułowanie założeń projektowych, uwzględniających potrzebę zachowania wartości historycznych. Konsekwencją tego są oczekiwane efekty projektowe: kompozycyjne scalenie obiektu, uczytelnienie historycznej kompozycji, wydobicie istotnych walorów kompozycyjnych i ekspozycji obiektu w krajobrazie, likwidacja elementów destrukcyjnych, a w przypadku, gdy jest to destrukcja nieodwracalna – maskowanie tych elementów.

Ostatecznie na tej podstawie powstaje projekt rewaloryzacji, który składa się zawsze z dwóch części.

- Pierwsza część, tekstowa, zawiera omówienie programu rewaloryzacji. Jego zawartość musi wyjaśniać cel projektu oraz przyjęte założenia w zakresie rozwiązań funkcjonalnych i przestrzennych. Dalszym składnikiem jest opis rozwiązania projektowego z uwzględnieniem poszczególnych obiektów i urządzeń terenowych, następnie wytyczne do realizacji, które powinny możliwie szczegółowo określać zasady realizacji projektu w poszczególnych grupach zagadnień, a także przedstawiać propozycję etapowania inwestycji z punktu widzenia prawidłowości działań konserwatorskich.
- Druga część projektu to rysunek (plan), który jest ilustracją tekstu. Przedstawia więc rozwiązanie projektowe w zakresie budynków i budowli, ukształtowania terenu, układu dróg i placów, wód, szaty roślinnej w jej różnej postaci, charakterystycznych form przestrzennych (boskiety, szpalery, klomby,

partery), wejść, wjazdów, ogrodzeń, obiektów infrastruktury i obsługi.

Szczegółowość planu uzależniona jest w znacznej mierze od przyjętej skali projektowej, wynikającej z wielkości obiektu i specyfiki problematyki. W zależności od charakteru i wielkości obiektu oraz stopnia złożoności problemu, składnikami dokumentacji projektowej może być też oddzielny rysunek z nawiązaniem do otoczenia, a także koncepcje rysunkowe obiektów i urządzeń (np. budowli ogrodowych czy elementów wyposażenia), przekroje, rysunki perspektywiczne, jeśli wyjaśniają one przedstawione rozwiązania³⁰.

Opracowywanie projektu rewaloryzacji wymaga w praktyce czasu, w którym idea konserwatorska ewoluje od szkicowego projektu rewaloryzacji na etapie wstępnym, poprzez etap weryfikacji pod względem wymagań konserwatorskich, wymagań użytkownika i inwestora, zgodności z warunkami środowiska, sprawdzenia założeń realizacyjnych i owocuje rozwiązaniem ostatecznym. Dlatego w praktyce do dyskusji nad proponowanymi rozwiązaniami przedstawia się często najpierw projekty szkicowe, które można by nazwać wstępnymi, przedstawiające wersje alternatywne, a dopiero później ostateczny projekt rewaloryzacji.

W stosunku do projektu rewaloryzacji w środowisku stosuje się często określenie „projekt koncepcyjny rewaloryzacji” lub „koncepcja rewaloryzacji”, chociaż stanowi on zakończenie dyskusji i szukania rozwiązań w kontekście całego układu.

Następnym krokiem są już tylko projekty branżowe, o których poniżej.

Warto zauważyć również, że projekt rewaloryzacji nie jest projektem w rozumieniu prawa budowlanego i jeśli nie dotyczy zadań podlegających formalnym uzgodnieniom z urzędami budowlanymi, nie musi być przez te urzędy zatwierdzany. Jeśli zaś jest związany z infrastrukturą techniczną, to staje się jedynie materiałem wyjściowym do opracowania planu zagospodarowania terenu, za który odpowiedzialność bierze jednak uprawniony do prowadzenia inwestycji architekt.

Dopiero po tym etapie następują projekty wykonawcze. Ponieważ często wykonują je inni projektanci niż autor poprzedniego etapu dokumentacji, to niezmiernie ważne jest, aby projekt rewaloryzacji (lub jeśli się go nie wykonuje – wytyczne konserwatorskie) zawierał szczegółowy zakres danych doty-

²⁹ Analogiczny zakres koniecznych rozwiązań w odniesieniu do architektury przedstawia w schemacie B.J. Rouba, patrz B.J. Rouba, jw., s. 69.

³⁰ Szczegółowe wytyczne m.in. w: L. Majdecki, jw., s. 354-

-357; A. Mitkowska z zespołem, jw., s. 20-21; L. Majdecki, *Wytyczne sporządzania dokumentacji historycznej i realizacyjnej zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa 1982, masyzynopis w zbiorach autorki.

czących formy, materiałów, technologii i ewentualnie innych uwarunkowań. Poprawność projektów wykonawczych zależy w znacznej mierze od znajomości wyników etapu studialnego. Z danych zawartych w opracowaniach etapu studialnego powinni korzystać więc projektanci branżowi. Dlatego też niezwykle cenne jest, jeśli w tym etapie uczestniczą wszyscy członkowie zespołu, a w szczególności autorzy badań, studiów i analiz oraz autor projektu rewaloryzacji, którym powinien być architekt krajobrazu.

W kompetencjach architekta krajobrazu znajdują się dwa projekty wykonawcze. Pierwszy z nich to **projekt gospodarki drzewostanem**.

Praktykuje się często, że opracowywany jest dwustopniowo lub nawet w podziale na większą liczbę etapów, co ma głęboki sens. Pierwszy jego etap powstać może po wykonaniu inwentaryzacji i wstępnym rozpoznaniu obiektu i ma na celu wykonanie zabiegów o charakterze interwencyjnym, porządkującym i sanitarnym. Jest to więc zakres słusznie ograniczony do wstępnego uporządkowania układu przestrzennego. Często prace te mają na celu poprawę warunków sanitarnych, a dokonuje się tego m.in. poprzez zmniejszenie zagęszczenia grup. Jednak poprawa struktury drzewostanu nie może sankcjonować masowej wycinki podrostu, jak to najczęściej się dzieje. Należy bezwzględnie podkreślić, że każda większa ingerencja w drzewostan na tym etapie, bez należytego rozpoznania kompozycji obiektu, może zniweczyć szansę na odtworzenie historycznego układu przestrzennego, którego podstawowym budulcem jest drzewostan. Dopiero po wykonaniu pełnego rozpoznania, pracach studialnych i analizach, można przystąpić do kolejnego etapu wycinki. Dlatego też założenie kształtowania układu przestrzennego, którego głównym tworzywem jest drzewostan, w kilku etapach pozwala na osiągnięcie rezultatów lepszych dla tworzywa przyrodniczego kompozycji.

Drugim opracowaniem projektowym leżącym w gestii architekta krajobrazu jest **projekt układu roślinnego**.

Składa się on na ogół z planszy podstawowej w skali zastosowanej do wcześniejszej inwentaryzacji, przedstawiającej usytuowanie i dobór projektowanych elementów roślinnych. W skali całego obiektu da się zwykle przedstawić usytuowanie drzew i krzewów. Projektowane rośliny runa albo kwietniki wymagają często projektów szczegółowych. Dotyczy to w szczególności ozdób kwiatowych, rabat z kwiatów sezonowych i bylin oraz wcale nie tak rzadkich kwietników

o specjalnych formach. Często konieczne są rysunki pokazujące geometrię tych układów, czy też szczegóły konstrukcji elementów im towarzyszących. Treści pokazane na planach wymagają również zawarcia i wyjaśnienia w tekstowej części projektu. Tu zawiera się również wykazy materiałów, harmonogram i etapu wykonania realizacji.

Oba wymienione projekty mają charakter wybitnie ogrodniczy i prezentować powinny przede wszystkim zasadnicze elementy rozwiązania formy i jej konstrukcji, barw, dobór gatunków, co z kolei wynikać musi z poprzedzających je opracowań. Z natury materiału, którego dotyczą te projekty proponowane rozwiązania powinny dopuszczać jego, czyli roślin, zmienność, pod warunkiem zachowania cech podstawowych. Mogą też zawierać wskazanie dopuszczalnych wariantów, bo przecież historycznie podlegały one różnym zmianom w zależności od pór roku, uwarunkowań użytkowania i możliwości właściciela.

Pozostałe projekty branżowe powinny się opierać na szczegółowych wytycznych zawartych w dokumentacji: w wytycznych lub projekcie rewaloryzacji, albo, jeśli na tamtym etapie nie były one wystarczająco dokładnie omówione, na oddzielnych zaleceniach nie pozostawiających miejsca na dowolności projektowe, a także wykluczających powstawanie w praktyce kłopotliwych sytuacji. Dlatego tak ważne jest szczegółowe wypracowanie wytycznych.

UWARUNKOWANIA DOKUMENTACYJNE I REALIZACYJNE

Przedstawiona problematyka i metodyka opracowań projektowych nie powinna być zredukowana. Artykuł 6 Karty Florenckiej zaleca traktowanie na równi wszystkich kompozycji historycznych³¹, zarówno skromnych, jak i rozbudowanych. Ten sam schemat działania powinien być więc stosowany w przypadku wszystkich założeń, niezależnie od ich wartości.

Niemniej w zależności od wielkości, rangi i stopnia skomplikowania inwestycji można zgodzić się z różnymi uproszczeniami. Badania, studia i analizy mogą być realizowane różnymi metodami w zależności od potrzeb i możliwości. Część studialna, poprzedzająca opracowanie projektu rewaloryzacji, warunkuje właściwe rozpoznanie obiektu i jest jednak absolutnie niezbędna do podjęcia właściwych decyzji konserwatorskich. Należy więc postulować, aby akceptację urzędu konserwatorskiego uzyskiwały tylko dokumentacje ją zawierające.

³¹ Art. 6 mówi, że ogród historyczny to zarówno skromne założenia ogrodowe, jak i parki zaplanowane.

Dużym zagrożeniem dla szerszego zakresu tych studiów jest realizacja zamówień na projekty rewaloryzacji zabytkowych parków i ogrodów w trybie przetargowym. Brak świadomości zakresu badań i studiów lub w niektórych przypadkach nawet jego lekceważenie przez inwestora sprawia, że projektanci zmuszeni są do redukcji kosztów opracowania, rezygnując z części lub nawet całości prac studialnych. Inwestor zazwyczaj nie jest zainteresowany procesem dochodzenia do właściwych wyników, ale samym rezultatem. Rozwiązaniem tego problemu mogłoby być narzucenie przez urząd konserwatorski przeprowadzenia etapu studialnego lub rozbięcie zlecenia na wykonanie dokumentacji rewaloryzacji ogrodu na dwa etapy: studialny i projektowy. Zaletą drugiego przypadku jest możliwość dobrego rozpoznania obiektu i wykorzystanie otrzymanych wyników do rozważenia różnych koncepcji jego użytkowania. W ten sposób zyskuje się również wiedzę o wartości i potencjale danego obiektu. Wiedza ta pozwala uniknąć błędnych decyzji o jego użytkowaniu i nieprzewidzianych okoliczności, które na etapie realizacji mogą wprowadzić niepotrzebne komplikacje. Dodatkowym aspektem zamówienia, w skład którego wchodzi badania i analizy, polega często na niemożliwości przewidzenia, jak pracochłonna i kosztowna będzie ta część opracowania. Problem ten można jednak również formalnie rozwiązać, zawierając odpowiednie zapisy w umowie z wykonawcą.

W praktyce na szeroki zakres badań czy choćby pełną kwerendę materiałów może pozwolić sobie tylko projektant działający w ramach ośrodka badawczego lub akademickiego.

Niezależnie od tego każdy projekt musi być poprzedzony etapem studialnym w zakresie możliwym do realizacji, ale zawsze dostosowanym do rangi obiektu. Każda dokumentacja musi bezwzględnie zawierać wszystkie wcześniej wymienione etapy dochodzenia do właściwych wniosków.

Współpraca wszystkich członków zespołu jest również ważna na etapie realizacji projektu. Koniecznością jest również stały nadzór autorski, gdyż jest on integralną częścią projektowania³². Potrzeba rozwiązania problemów na budowie wynika często z ujawnienia w trakcie prac nowych okoliczności, jak np. nieznanymi wcześniej reliktyw. W wielu przypadkach najkorzystniejsze wyniki można by uzyskać poprzez równoległe prowadzenie procesu badawczego i realizacji. Typowym przykładem może być tyczenie układu

dróg. Jeśli przebieg historyczny nie został szczegółowo zbadany i zdokumentowany, nie można dopuszczać do tyczenia dróg w parku zabytkowym tylko na podstawie projektu. Realizacja musi być powiązana z odsłonięciem przebiegu historycznego, a projekt na bieżąco dostosowywany do sytuacji. Nawet jeśli nie odnaleziono reliktyw historycznego układu, geodezyjne tyczenie dróg w parkach zabytkowych ma bardzo ograniczone zastosowanie. W praktyce linia drogi powinna być modelowana bez użycia sprzętu, z dostosowaniem do terenu i otoczenia, z dużym wyczuciem. Wymaga to ujęcia wszystkich aspektów kompozycji.

UWAGI KOŃCOWE

Opracowanie projektu rewaloryzacji w omówionym zakresie, które coraz częściej znacznie wyprzedza fazę realizacyjną, nabiera w ostatnich latach szczególnego znaczenia w aspekcie otwarcia się nowych możliwości finansowania realizacji ze środków zewnętrznych. Dlatego też niezmiernie ważne jest, aby dokumentacja rewaloryzacji przedstawiała klarowny wywód, jasno postawione wnioski, a także przedstawiała realizację zadania w sposób atrakcyjny i przekonujący³².

Podstawowym założeniem musi być jednak przesłanie, że zabytkowy park i ogród, podobnie jak zabytki architektury, nie może być dowolnie przebudowywany ani modernizowany. Zabytkowe założenia zieleni, często mocno zdegradowane, nie mogą być polem dowolnych interpretacji, modernizacji, testowania nowych technologii i materiałów.

Należy również stanowczo podkreślić, że rewaloryzacja zabytkowego założenia zieleni nie jest inwestycją jednosezonową, lecz z natury złożoności problematyki, której dotyczy i właściwości substancji zabytkowej parku i ogrodu musi trwać co najmniej kilka lat. Jest procesem, a nie jednorazowym aktem.

W części przypadków nie musi polegać na „totalnym odnowieniu” wszystkich elementów. Znacznie lepsze efekty, bardziej poprawne pod względem konserwatorskim, uzyskać można poprzez sformułowanie długofalowego programu pielęgnacji tworzywa roślinnego i konserwację pozostałych elementów składowych kompozycji.

Potrzebą chwili jest rozumienie rewaloryzacji obiektu jako tworzenia „produktu turystycznego”, jednak każde działanie musi być zgodne z teorią ich ochrony.

³² Na ten temat w odniesieniu do zabytków architektury pisze również J. Tajchman, patrz J. Tajchman, jw., s. 97.

³³ A. Mitkowska, *Opinia wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie dotycząca części*

opracowania pt. Projekt rewaloryzacji założenia pałacowo-ogrodowego Czartoryskich w Puławach, Kraków 2004, s. 2, maszynopis w zbiorach KOBiDZ.